

Katarzyna Bielińska

Ekosocjalizm: między ruchem społecznym a teorią marksowską

Pojęcie ekosocjalizmu coraz częściej pojawia się obecnie w polskim dyskursie publicznym i naukowym, do którego dociera dzięki inspiracjom płynącym ze strony rozmaitych ruchów oraz kierunków teoretycznych. Celem tego tekstu jest zbadanie, jak rozumieją to pojęcie współcześni działacze i działaczki oraz ci filozofowie_fki¹, którzy próbują tworzyć teorię ekosocjalizmu na podstawie koncepcji Marksa i Engelsa. Będę odróżniała ekosocjalizm jako ruch i ekosocjalizm jako teorię. Ten pierwszy to

Katarzyna Bielińska (ORCID: 0000-0002-3555-3276) – doktorka filozofii, adiunktka w Centrum Bioetyki i Bioprawa i Zakładzie Etyki na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Warszawskiego. Zainteresowania badawcze: bioetyka globalna i środowiskowa, etyka społeczno-polityczna, filozofia społeczna i polityczna. Kontakt: katarzyna.bielinska@uw.edu.pl.

Podziękowania

Za inspirujące dyskusje dziękuję: uczestnikom_czkom cyklu seminariów *Filozofia i ruchy społeczne* (WFZ UW, GSSR, KiP, RLS) w 2021 roku, w ramach którego prezentowałam szkic niniejszego tekstu, studentom_kom uczestniczącym w seminariach *Maski kapitalizmu* (2020/2021, WFZ UW) i *Filozoficzne i aksjologiczne fundamenty lewicy* (2021/2022 WFZ UW) współprowadzonych przez prof. Magdalenę Środę i przeze mnie oraz Stanisławowi Bogdanowiczowi.

- 1 Stosuję taki zapis, ponieważ w przeciwieństwie do zapisu z ukośnikiem (filozofowie/filozofki, filozofowie/fki) uwzględnia niebinarność płci. Por. A. Walkiewicz, *Językowe wykładniki niebinarności płci w polszczyźnie*, cz. 1: *Wprowadzenie do problematyki i próba systematyzacji*, „Prace Językoznawcze” 2022, t. XXIV, nr 1, s. 85–100, DOI: 10.31648/pj.7599.

„radyczna propozycja”², wokół której skupiają się rozmaite nurty. Jak formułują to redaktorzy_rki *The Routledge Handbook on Ecosocialism*:

Dla nas ekosocjalizm nie jest głównie teorią ani linią partyjną spływającą z góry, lecz raczej zbiegiem oddolnych ruchów oporu i ruchów antykapitalistycznych oraz ich praktyk i krytyk, które wspólnie wyrażają sprzeciw wobec stosunków wyzysku i wywłaszczeń, a także obronę, ustanowienie i rozwijanie praktyk alternatywnej ekonomii politycznej i sposobu bycia, zakorzenionych w sprawiedliwości społecznej i ekologicznej. [...] Ekosocjalizm, krótko mówiąc, jest ruchem, perspektywą, praktyką, a w niektórych przypadkach polityką instytucjonalną, która łączy socjalistyczne i ekologiczne zasady i cele³.

Walorem tak ujętego ekosocjalizmu jest, jak pisze Michael Löwy, jego „różnorodność” oznaczająca „wielość perspektyw i podejść”, niekiedy rozbieżnych, a nawet sprzecznych⁴. To, co je łączy, to upatrywanie genezy kryzysu ekologicznego w samym kapitalizmie i postulat radykalnego przekształcenia istniejących stosunków społecznych. Nurty te mogą natomiast różnić się nawet w kwestii tego, co rozumieją przez kapitalizm.

Dlatego od szerokiej platformy ekosocjalizmu jako ruchu należy odróżnić ekosocjalizm teoretyczny jako kierunek filozoficzny, który próbuje reinterpretować koncepcję Marksa i Engelsa w perspektywie ekologicznej. Należy go też wyraźnie odróżnić od innych propozycji teoretycznego ujęcia ekosocjalizmu, takich jak z jednej strony anarchistyczna ekologia społeczna Murraya Bookchina⁵, a z drugiej koncepcje nawiązujące wprawdzie do Marksa, lecz oparte na odmiennych założeniach filozoficznych i stanowiące alternatywne propozycje teoretyczne, jak na przykład koncepcja ekologii-świata Jasona Moore’a⁶ lub ekologii politycznej André Gorza⁷.

2 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Chicago, Illinois 2015, s. XI.

3 L. Brownhill, S. Engel-Di Mauro, T. Giacomini, A. Isla, M. Löwy, T.E. Turner, *Preface. An Introduction to Ecosocialism*, w: *idem* (red.): *The Routledge Handbook on Ecosocialism*, Routledge, London – New York 2021, s. 2–3.

4 M. Löwy, *Ecosocialism*, s. xv.

5 M. Bookchin, *Przebudowa społeczeństwa*, przeł. I. Czyż, Trojka, Poznań 2009.

6 J.W. Moore, *Kryzys: ekologiczny czy ekologicznie-światowy?*, przeł. A.W. Nowak, K. Abriszewski, „Praktyka Teoretyczna” 2014, t. 14, nr 4, s. 259–267, DOI: 10.14746/prt.2014.4.13.

7 A. Gorz, *Ecology as Politics*, przeł. P. Vigderman, J. Cloud, South End Press, Boston 1980, *passim*.

W tekście omówiono stanowiska czołowych reprezentantów nurtu reinterpretującego koncepcje Marksa i Engelsa, przedstawiając dwa podejścia: 1) „ekologizujące” koncepcję Marksa i Engelsa, czyli uznające, że w tej koncepcji występuje istotna luka, którą należy wypełnić (Michael Löwy, Joel Kovel) oraz 2) odkrywające wymiar ekologiczny, wcześniej nieodróżniony, w samym *Kapitale* (John Bellamy Foster). Nurt ten charakteryzuje:

1) operowanie nie na poziomie teorii etycznych, lecz na poziomie teorii społecznej; innymi słowy, dróg wyjścia z kryzysu ekologicznego nie należy poszukiwać w zmianie postawy człowieka (czy całej ludzkości) wobec bytów pozaludzkich, lecz w zmianie warunków społecznych;

2) teza o tym, że destrukcja środowiska wynika z samej mechaniki kapitalizmu; niemożliwy jest zatem „zielony” kapitalizm (nie oznacza to odrzucenia postulatów doraźnych, pozwalających „zyskać na czasie”);

3) łączenie kryzysu ekologicznego z relacją pomiędzy kapitałem a pracą;

4) dostrzeganie jedynej drogi wyjścia z kryzysu ekologicznego w zastąpieniu kapitalistycznego sposobu produkcji ekosocjalistycznym sposobem produkcji, czyli w zniesieniu własności prywatnej na rzecz społecznej własności środków produkcji.

Przez kapitalizm rozumiem globalny system społeczny, w którym dominuje kapitalistyczny sposób produkcji, czyli oparty na sprzedaży siły roboczej. Za Samirem Aminem przyjmuję bowiem, że jednostką analizy może być tylko kapitalizm globalny⁸. W ślad za Michele Hussionem zakładam, że rozwój technologii i tzw. gospodarki opartej na wiedzy nie spowodował pojawienia się w kapitalizmie jakiegoś istotnego *novum*, które przekształciłoby go w kapitalizm kognitywny i zdezaktualizowałoby Marksowską teorię wartości opartej na pracy⁹. Przyjmuję także, że w kapitalizmie obok dominującego kapitalistycznego sposobu

8 S. Amin, *Zmurszały kapitalizm*, przeł. R. Wojna, Z.M. Kowalewski, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004, *passim*.

9 M. Hussion, *Kapitalizm bez znieczulenia. Studia nad współczesnym kapitalizmem, kryzysem światowym i strategią antykapitalistyczną*, przeł. Z.M. Kowalewski, Książka i Prasa, Warszawa 2011, *passim*; *Idem, Jak zerwać z kapitalizmem. Studia o kryzysie światowym i strategii lewicy*, przeł. Z.M. Kowalewski, Książka i Prasa, Warszawa 2019, *passim*.

produkcji istnieją inne sposoby produkcji, podporządkowane sposobowi dominującemu¹⁰.

Takie podejście wyklucza z obszaru moich zainteresowań na przykład koncepcję ekologii-świata Jasona W. Moora, który opierając się na Wallersteinowskiej teorii systemów-światów¹¹, a także rezygnując z pracy jako centralnej kategorii teoretycznej¹², w rezultacie swoistość stosunku kapitalistycznego lokuje w sferze cyrkulacji, a nie produkcji; podejścia postmarksistowskie, zrywające z kategorią klasy pracowniczej, jak ekologia polityczna André Gorza¹³, a także tzw. marksizm autonomistyczny¹⁴ – nurt wywodzący się z „radykałnie antimaterialistyczn[ej] rewizj[i] [operaizmu Panzeriego] – operaizm[u] trontiański[ego]”¹⁵.

Takie ujęcie również specyficznie pozycjonuje ekofeminizm. Ekofeminizm bezsprzecznie wywierał i wywiera bardzo duży wpływ na marksistowską refleksję ekologiczną.

Przedmiotem analizy w części poświęconej ekosocjalizmowi jako teorii są jednak reprezentatywne teksty, których stawką jest taka reinterpretacja teorii Marksa w kontekście ekologicznych wyzwań współczesności, która pozwala zachować jej integralność i specyficzne założenia. Stawki teoretycznych tekstów ekofeministycznych są inne: teoria Marksowska jest w nich rezerwuarem, który dostarcza pewnych narzędzi (często są to wybrane elementy tej teorii, jak na przykład koncepcja akumulacji pier-

10 R.P. Resch, *Althusser and the Renewal of Marxist Social Theory*, University of California Press, Berkeley – Los Angeles – Oxford 1992, s. 83–158, <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft3n39n8x3&chunk.id=d0e1212&toc.id=d0e1212&brand=ucpress> (dostęp: lipiec 2022).

11 J.W. Moore, *The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism*, „Theory and Society” 2003, t. 32, nr 3, s. 307–377.

12 K. Saito, *Marx in the Anthropocene: Value, Metabolic Rift, and the Non-Cartesian Dualism*, „Zeitschrift für kritische Sozialtheorie und Philosophie” 2017, t. 4, nr 1–2, s. 276–295, DOI: 10.1515/zksp-2017-0013.

13 A. Gorz, *Farewell to the Working Class. An Essay on Post-Industrial Capitalism*, przeł. M. Sonenscher, Pluto Press, London – Sydney 1982.

14 Zob. np. J. Bednarek, *Marks autonomistów: poza dziewiętnastowieczną episteme*, „Nowa Krytyka” 2012, nr 29, s. 69–90.

15 Z.M. Kowalewski, *Rozłam w operaizmie w świetle dynamiki włoskiego ruchu robotniczego w «Czerwonym Dziesięcioleciu» (1969–1980)*, „Praktyka Teoretyczna” 2015, t. 15, nr 1, s. 178, DOI: 10.14746/prt.2015.1.5.

wotnej), pozwalających zmierzyć się z rzeczywistością¹⁶. Jak to ujmują Mary Mellor, „ekofeministki także zaadaptowały schemat Marksowski, aby zbadać dynamikę pomiędzy produkcją a reprodukcją”¹⁷. Ponadto, pomimo silnych związków, ekofeminizm i ekosocjalizm odróżnia się od siebie, co nie podważa postulatu, że ekosocjalizm musi być ekofeministyczny¹⁸. Dlatego o ile teksty ekofeministyczne są uwzględnione w części poświęconej ekosocjalizmowi jako ruchowi, o tyle nie ma ich w części poświęconej ekosocjalizmowi jako teorii.

Ekosocjalizm jako ruch

Za moment narodzin ekosocjalizmu jako ruchu o obecnym charakterze uważa się Światowe Forum Społeczne w Seattle w 1999 roku, jedno z istotniejszych wydarzeń dla rozwoju ówczesnego ruchu alterglobalistycznego¹⁹. Ruch ekosocjalistyczny skupia organizacje ekologiczne i lewicowe o różnym profilu i z wielu krajów. Cechuje go specyficzna otwartość i inkluzywność, na którą szczególny nacisk kładą działacze_ki starszej generacji wywodzący się z tradycyjnych organizacji marksistowskich. Tę postawę dobrze ilustruje wypowiedź działacza Johna Molyneuxa (1948–2022) o młodzieżowych strajkach klimatycznych i akcjach *Extinction Rebellion* w 2019 roku:

czapki z głów przed Gretą Thunberg i wszystkimi zaangażowanymi [...]. Każdy socjalista powinien ich entuzjastycznie poprzeć i konstruktywnie do nich dołączyć. Nie mam czasu dla lewicowców, którzy odrzucają radykalizujących się młodych ludzi, dlatego że ci nie „mają słusznego programu” ani bazy „w zorganizowanej klasie robotniczej”²⁰.

Dużą rolę w rozwoju ruchu ekosocjalistycznego odegrali filozofowie, Michael Löwy i Joel Kovel. W 2001 roku wspólnie napisali *Manifest eko-*

16 Zob. M. Mies, V. Shiva, *Ecofeminism*, Zed Books, London – New York 2014; A. Salleh, *Ecofeminism as Politics. Nature, Marx and the Postmodern*, Zed Books, London 2017.

17 M. Mallor, *Ecofeminist Ecosocialism*, w: *The Routledge Handbook on Ecosocialism*, s. 51.

18 *Ibidem*, s. 49–56.

19 M. Löwy, *Ecosocialism...*, s. 37.

20 J. Molyneux, *Organizing to Amplify Ecosocialist Voices Around the World. Interview*, <https://climateandcapitalism.com/2020/02/07/amplify-ecosocialist-voices/> (dostęp: lipiec 2022).

*socjalistyczny*²¹, a następnie zainicjowali Ecosocialist International Network, która działała od 2007 do 2013²². W *Manifestie* autorzy stwierdzili, że kryzys ekologiczny jest wynikiem działania logiki kapitalistycznej i w obrębie systemu kapitalistycznego nie można go opanować. Postulowali ekosocjalistyczny projekt społeczny, odróżniony zarówno od „produktywistycznych struktur biurokratycznych” (czyli ZSRR i państw satelickich), jak i od socjaldemokratycznych projektów reformowania kapitalizmu²³. Celem ekosocjalizmu miałyby być „uwolnienie wszystkich istot” i obalenie wszelkich form panowania²⁴. Środkiem do tego celu miałyby być organizacja „społeczeństwa swobodnie zrzeszonych wytwórców”²⁵. W takim społeczeństwie „impuls kapitalistyczny” zostałby pokonany „zarówno subiektywnie, jak i obiektywnie”²⁶.

Perspektywa ruchów rdzennych mieszkańców i mieszkank

Kovel i Löwy brali udział w przygotowywaniu dokumentu przyjętego przez konferencję ekosocjalistyczną, która odbyła się mieście Belém w brazylijskim stanie Pará, położonym w rejonie Amazonii, bezpośrednio po Światowym Forum Społecznym w 2009 roku²⁷. Forum to miało szczególne znaczenie, ponieważ po raz pierwszy licznie wzięli w nim udział działacze i działaczki ruchów ludności rdzennej²⁸. Odbyło się ono w okresie tzw. różowej fali w Ameryce Łacińskiej i obok działacz_ek ruchów społecznych uczestniczyli w nim lewicowi prezydenci państw regionu: Hugo Chávez (Wenezuela), Rafael Correa (Ekwador), Evo Morales (Boliwia), Fernando

21 J. Kovel, M. Löwy, *Manifest ekosocjalistyczny*, przeł. B. Kozek, <http://www.lewica.pl/index.php?id=14440#> (dostęp: lipiec 2022).

22 M. Löwy, *A Brief History of the First Attempt at an International Ecosocialist Network (2001–2013)*, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article51937> (dostęp: lipiec 2022).

23 J. Kovel, M. Löwy, *Manifest ekosocjalistyczny...*

24 *Ibidem*.

25 *Ibidem*.

26 *Ibidem*.

27 *The Belem Declaration*, w: M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Chicago, Illinois 2015, s. 84–98.

28 M. Löwy, *Ecosocialism...*, s. 63–65.

Lugo (Paragwaj), Luiz Inácio „Lula” da Silva (Brazylia), czyli przedstawiciele ówczesnego *establishmentu* politycznego²⁹.

W centrum zainteresowania stały takie zjawiska współczesnego kapitalizmu jak wycinanie lasów, zawłaszczanie ziem rolnych czy ekstraktywizm³⁰. Zgromadzenie delegatów_ek ludności rdzennej przyjęło swoją deklarację, *Apel Ludności Rdzennej w obliczu kryzysu kapitalistycznego cywilizacji zachodniej*³¹. Wezwano w nim do „globalnych walk Matki Ziemi przeciwko utowarowieniu życia” i „nakreślenia alternatyw dekolonizacji, dobrego życia [*buen vivir* – przyp. K.B.], praw społecznych i sprawiedliwości klimatycznej”³². Jednocześnie wyrażono zdecydowany sprzeciw wobec „kapitalistycznego i nowoczesnego rozwoju” i dewelopmentalizmu³³.

Rok później, podczas zorganizowanej przez Moralesa konferencji klimatycznej w Cochabambie, przyjęto kolejne dokumenty wyrażnie uchwytyjące idee ruchów rdzennych mieszkańców_nek, *Porozumienie ludowe i Uniwersalną Deklarację Praw Matki Ziemi*. W *Deklaracji* Matkę Ziemię określa się jako „żywy byt”, „unikalną niepodzielną samoregulującą się społeczność wzajemnie powiązanych bytów” i uznaje jej niezbywalne prawa³⁴. Genezy kryzysu klimatycznego i innych bolączek nękających ludzkość *Porozumienie* upatruje w kapitalizmie, który „narzucił nam logikę konkurencji, postępu i nieograniczonego wzrostu, [...] oddzielając istoty ludzkie od przyrody i narzucając logikę panowania nad przyrodą, [...] Matkę Ziemię przekształca się w źródło zasobów, a istoty ludzkie w konsumentów i środki produkcji”³⁵. Postulując odbudowę „harmonii z naturą i wśród istot ludzkich”, *Porozumienie* apeluje o powrót do tradycyjnych

29 E. Smythe, S.C. Byrd, *World Social Forum Activism in Belém and Beyond*, „Journal of World-Systems Research” 2010, t. 16, nr 1, s. 102, DOI: 10.5195/jwsr.2010.453.

30 *Ibidem*, s. 94–105.

31 *Declaration of Indigenous Peoples at the World Social Forum* [Belém, Amazon, Brazil], <http://europe-solidaire.org/spip.php?article14007> (dostęp: lipiec 2022).

32 *Ibidem*.

33 *Ibidem*.

34 *Universal Declaration of Rights of Mother Earth*, April 22, 2010, World People’s Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, Cochabamba, Bolivia, <https://www.therightsofnature.org/universal-declaration/> (dostęp: lipiec 2022).

35 *Peoples Agreement, World People’s Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth April 22nd [2010]*, Cochabamba, Bolivia, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/peoples-agreement/> (dostęp: lipiec 2022).

form „wiedzy, mądrości i rodzimych praktyk Ludów Rdzennych”, ze świadomością głębokich, duchowych więzi łączących wszystkie istoty i Matkę Ziemię, co obejmuje koncepcja *buen vivir*, czyli „dobrego życia”³⁶.

Hugo Blanco, legendarny przywódca ruchu chłopskiego w dolinie La Convención pod koniec lat sześćdziesiątych, zwany czasem w Europie „peruwiańskim Che Guevarą”³⁷, akcentuje zbieżność współczesnej idei ekosocjalizmu z walkami, które rdzenni mieszkańcy_nki toczą od setek lat³⁸. Obecne nasilenie tych walk wyjaśnia atakami na „dwa filary” tych kultur – „nasz kolektywizm (który jest innym słowem na określenie socjalizmu)” i „naszą miłość do Matki Ziemi (co jest inną formą wyrażenia ekologii)”³⁹.

***Buen vivir* a ekosocjalizm**

Latynoamerykańskiej idei *buen vivir* nie należy jednak utożsamiać z ekosocjalizmem. Choć w obydwu projektach poszukuje się alternatywy dla współczesnego kapitalizmu i neokolonialnej opresji, występuje między nimi pewne napięcie. W okresie tzw. różowej fali idea *buen vivir* wkroczyła do latynoamerykańskiego dyskursu publicznego i została zapisana w wielu aktach prawnych, w tym w konstytucjach Boliwii i Ekwadoru⁴⁰. Wiąże się ona z rewindykacją tradycji lokalnych społeczności, takich jak wspólnotowość i relacje z przyrodą⁴¹ – czyli tak jak mówi Hugo Blanco, „kolektywizmu” i „miłości do Matki Ziemi”. Jednocześnie *buen vivir* zdecydowanie przeciwstawia się zachodnim koncepcjom rozwoju i tzw. dewelopmentalizmowi, z którymi kojarzony jest jednak również socjalizm.

36 *Ibidem*.

37 R. Ruíz, M. Torres Heredia, *Entrevista con Malena Martínez sobre su última película „Hugo Blanco, Río Profundo”*, <http://revelaaustria.com/entrevista-con-malena-martinez-sobre-su-ultima-pelicula-hugo-blanco-rio-profundo/> (dostęp: lipiec 2022).

38 H. Blanco, *On 'Ecosocialism' and Indigenous Struggles*, <https://climateandcapitalism.com/2009/02/16/hugo-blanco-on-ecosocialism-and-indigenous-struggles/> (dostęp: lipiec 2022).

39 *Ibidem*.

40 K.G. Añaños Bedriñana, B.A. Hernández Umaña, J.A. Rodríguez Martín, *Living Well in the Constitution of Bolivia and the American Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: Reflections on Well-Being and the Right to Development*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2020, t. 17, nr 8, 2870, DOI: 10.3390/ijerph17082870.

41 B. de Sousa Santos, *Manifest na rzecz Dobrego Życia/Buen Vivir*, przeł. T. Szerszeń, „Konteksty” 2020, t. 74, nr 4, s. 41–46.

W XXI wieku lewicowe rządy w Ameryce Łacińskiej, pomimo ekologicznej retoryki, prowadziły bowiem politykę rozwojową często określaną jako neоекstraktywizm⁴² i postrzeganą jako godzącą w prawa rdzennych mieszkańców_nek, którzy_re przeciwko niej protestowali_ły⁴³.

Dlatego również w Belém znalazł wyraz krytyczny stosunek działaczy_ek ruchów ludności rdzennej wobec idei (eko)socjalistycznych, a sam Hugo Blanco podkreślał, że jest to termin używany przez ludność miejską, ludność rdzenna realizuje natomiast idee ekosocjalistyczne w praktyce od setek lat⁴⁴.

*Deklaracja Ekosocjalistyczna z Belém*⁴⁵, w której przygotowywaniu brali udział Kovel i Löwy, podpisana przez działaczy_ki z ponad 30 krajów, stanowi zatem próbę połączenia tych nurtów albo raczej włączenia ruchów ludności rdzennej do szerokiej koalicji ekosocjalistycznej. Mottem deklaracji są słowa Moralesa: „Świat cierpi na gorączkę wskutek zmiany klimatycznej, a chorobą jest kapitalistyczny model rozwoju”⁴⁶. Pierwsze zdanie natomiast stanowi czytelne nawiązanie do Róży Luksemburg i głosi: „Ludzkość stoi dziś przed wyborem: ekosocjalizm albo barbarzyństwo”⁴⁷. Ten początek wyraża zatem to, że tekst stanowi próbę połączenia perspektywy ruchów rdzennych mieszkańców_nek i perspektywy klasycznie socjalistycznej. Kapitalizm określa się tu dość ogólnie jako „system pasożytniczy”, który w swoim „DNA” ma dewastację przyrody⁴⁸. Dewastacja środowiska i zmiana klimatyczna (wtedy używano tego terminu) stanowią „akt agresji bogatych przeciwko ubogim”⁴⁹. Establishmentowi politycy i polityczki nie zaprowadzą żadnej zmiany, mogą ją wywalczyć tylko ruchy społeczne⁵⁰. Wymienia się ruchy Globalnego Południa, ruchy

42 M. Svampa, *Latin American Development: Perspectives and Debates*, w: T.G. Falleti, E.A. Parrado (red.), *Latin America Since the Left Turn*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018, s. 13–32.

43 H. Blanco, *On 'Ecosocialism' and Indigenous...*

44 *Ibidem*.

45 *The Belém Declaration*, w: M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Chicago, Illinois 2015, s. 84–98.

46 *Ibidem*, s. 84.

47 *Ibidem*.

48 *Ibidem*, s. 84–85.

49 *Ibidem*, s. 85.

50 *Ibidem*, s. 92.

ubogich, rdzennych mieszkańców_nek czy ruchy kobiece, w praktyce odróżniając je od ruchów pracowniczych⁵¹. To rozróżnienie jest uzasadnione w perspektywie socjologicznej i faktycznej, bo są to ruchy odmienne empirycznie, o odmiennej genezie, postulatach czy formach organizacji. Jednocześnie pozwala unikać zajmowania stanowiska w kwestiach o zasadniczym znaczeniu dla współczesnych debat teoretycznych: czy mamy do czynienia z jakąś wielością różnorodnych nowych walk – albo w ogóle „wielością” (*multitude*), jak chcieliby zwolennicy koncepcji Negriego i Hardta⁵² – wśród których ruch robotniczy miałby tracić na znaczeniu albo wręcz odgrywać reakcyjną rolę, czy też jak twierdzą współcześni zwolennicy_czki teorii Marksa, są to tylko różnorakie formy walk świata pracy, przeciwstawionego światu kapitału⁵³. W *Deklaracji* stwierdza się jednak, że kapitalizm „w równym stopniu” zagraża przyrodzie i światu pracy, a walka o kwestie środowiskowe jest nierozzerwalnie związana z walkami toczonymi przez ruchy pracownicze i chłopskie. Chodzi więc o budowę szerokiego frontu walk antykapitalistycznych pod hasłem ekosocjalizmu, który miałby być „ugruntowany w przekształconej gospodarce opartej na niepieniężnych wartościach sprawiedliwości społecznej i równowagi ekologicznej”⁵⁴. Rewolucyjna przemiana ma oznaczać społeczną kontrolę nad procesem produkcji i radykalną demokratyzację.

Jednocześnie dokument ten precyzyjniej niż *Manifest ekosocjalistyczny* Kovala i Löwy’ego określa konkretne długo- i krótkoterminowe cele. Wśród pierwszych znalazło się przestawienie gospodarki na „czystą energię”, publiczny i bezpłatny transport, produkcja wyłącznie dóbr zrównoważonych i wtórnie przetwarzalnych, lokalna suwerenność żywnościowa i zrównoważone rolnictwo⁵⁵. Do drugich zaliczono następujące doraźne reformy: ograniczenie emisji gazów cieplarnianych, rozwój „czystej” energetyki, bezpłatnej komunikacji publicznej i kolejowego transportu towa-

51 *Ibidem*.

52 A. Negri, M. Hardt, *Rzecz-pospolita. Poza własność prywatną i dobro publiczne*, przeł. P. Juskowiak i in., Ha!art, Kraków 2012, *passim*.

53 Ch. Harman, *Kapitalizm zombi. Globalny kryzys i aktualność myśli Marksa*, przeł. H. Jankowska, Muza SA, Warszawa 2011, *passim*; M. Husson, *Kapitalizm bez znieczulenta...*, *passim*.

54 *The Belém Declaration*, s. 88.

55 *Ibidem*, s. 90–91.

rów, przeciwdziałanie zanieczyszczeniom, eliminację energii atomowej i wydatków na zbrojenia⁵⁶.

Perspektywa ekofeministyczna

Istotnym podmiotem tej szerokiej koalicji są wspomniane ruchy kobiece i ruchy ekofeministyczne, często łączące się z ruchami rdzennych mieszkańców i mieszkank. Ekofeminizm bywa zresztą uważany za podglebie ekosocjalizmu⁵⁷, a nawet za jego „serce”⁵⁸. Jednocześnie w manifestach ruchów ekofeministycznych, które często są także ruchami rdzennych mieszkank, można znaleźć wiele odwołań do wspomnianego tradycyjnego „kolektywizmu” i „miłości do Matki-Ziemi”.

Przykładowo w *Deklaracji Manukańskiej* opracowanej w roku 2004 przez Sieć Kobiet – Rdzennych Mieszkanek na rzecz Bioróżnorodności⁵⁹ można przeczytać: „Jesteśmy strażniczkami rdzennej wiedzy [...]. Jesteśmy córkami Matki Ziemi i mamy wobec niej obowiązki. Oddajemy jej uznanie w naszych ceremoniach i oddajemy jej łożyska naszych dzieci”⁶⁰.

Kolejnym przykładem jest Deklaracja Globalnej Konferencji na temat Kobiet Rdzennych Mieszkanek, Zmiany Klimatycznej i REDD Plus⁶¹. Konferencja ta odbyła się w Mandaluyong (Filipiny) w 2010 roku, pod auspicjami Azjatyckiej Sieci Kobiet Rdzennych Mieszkanek. W dokumencie tym przyczyny kryzysu klimatycznego upatruje się w „nowoczesności i rozwoju kapitalistycznym”. Diagnostuje się erozję „norm kulturowych i wartości, które stoją na straży zwyczajowego zrównoważonego korzystania

56 *Ibidem*, s. 91.

57 J. Kovel, *The Enemy of Nature. The End of Capitalism or the End of the World?*, Zed Books, London – New York 2007, s. 195.

58 L. Brownhill, T.E. Turner, *Ecofeminism at the Heart of Ecosocialism*, „Capitalism Nature Socialism” 2019, t. 30, nr 1, s. 1–10, DOI: 10.1080/10455752.2019.1570650.

59 Wybór deklaracji określonych jako ekofeministyczne za: P. Weiss, W. Moskop, *Ecofeminist Manifestos: Resources for Feminist Perspectives on the Environment*, „Women’s Studies International Forum” 2020, t. 83, DOI: 10.1016/j.wsif.2020.102418.

60 P.A. Weiss, M. Brueske (red.), *Feminist Manifestos: A Global Documentary Reader*, New York University Press, New York 2018, s. 407.

61 Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation, <https://redd.unfccc.int/> (dostęp: luty 2023).

z zasobów i zarządzania związanego z produkcją i konsumpcją żywności”⁶². Przywołuje się także świadectwa, takie jak kobiet Miskito: „teraz żyjemy w pośpiechu, a córki nie gotują tak jak babki”⁶³. W deklaracji tej czytamy też: „Nasza duchowość, która łączy ludzi z naturą, to, co widziane i niewidziane, przeszłość, teraźniejszość i przyszłość, oraz to, co żyjące i to, co nieżyjące była i jest podstawą naszego zrównoważonego zarządzania zasobami i ich wykorzystania”⁶⁴.

Nie chodzi o to, żeby odczytywać te manifesty jako esencjalizujące czy mistycyzujące. Jak słusznie zwracają uwagę Weiss i Moskop, za taką retoryką i symboliką kryje się bardzo materialistyczne rozumienie rzeczywistości społecznej⁶⁵. Chodzi o coś innego: te sformułowania pokazują, że taki antykapitalizm ma inne podstawy ideologiczne niż antykapitalizm marksistowski. Dlatego ruchy te można określić jako „neonarodnictwo ekologiczne”.

Neonarodnictwo ekologiczne

Termin ten wprowadził Joan Martinez-Alier, który pod koniec XX wieku, opierając się na pogłębionych badaniach z zakresu historii społecznej i gospodarczej Peru, opisywał ekologiczny charakter emancypacyjnych ruchów ludności rdzennej oraz wskazywał powinowactwo ideowe pomiędzy nimi a ruchem narodnickim w XIX-wiecznej Rosji⁶⁶. Tak jak tradycyjny ruch narodnicki upatrywał potencjału antykapitalistycznego w wartościach słowiańskiej wspólnoty rolnej, opozycyjnych wobec indywidualizmu kapitalistycznego, ruchy ludności rdzennej upatrują go w swoich społecznościach, dziedzictwie kulturowym i etyce wspólnotowej⁶⁷.

W tym kontekście należy wspomnieć o koncepcji akumulacji przez wyłączenie (akumulacji pierwotnej), która w Polsce zyskała popular-

62 P.A. Weiss, M. Brueske, *Feminist Manifestos...*, s. 540–541.

63 *Ibidem*.

64 *Ibidem*, s. 543.

65 P. Weiss, W. Moskop, *Ecofeminist Manifestos...*

66 J. Martinez-Alier, *Ecology and the Poor: A Neglected Dimension of Latin American History*, „Journal of Latin American Studies” 1991, t. 23, nr 3, s. 621–639.

67 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 62.

ność zwłaszcza dzięki pracy feministek: teoretyczek, tłumaczek i aktywistek⁶⁸, a także zainteresowaniu tzw. marksizmem autonomistycznym⁶⁹.

Marksistowski geograf społeczny, David Harvey, badając neoliberalizm, zaobserwował powrót akumulacji pierwotnej⁷⁰. Dla Marksa akumulacja pierwotna „nie była wynikiem kapitalistycznego sposobu produkcji, lecz jego punktem wyjścia”⁷¹. Warunkiem zaistnienia kapitalistycznego sposobu produkcji jest istnienie wolnego_ej robotnika_cy – wolnych również w tym sensie, że nie posiadają oni żadnych innych środków utrzymania poza sprzedażą własnej siły roboczej, inaczej niż na przykład samodzielnie gospodarujący_a na przydzielonym sąłachetku ziemi i korzystający_a z gruntów gminnych chłop_ka w przedkapitalistycznej Anglii. Akumulacja pierwotna to historyczny proces wywłaszczania – oddzielania wytwórców od środków produkcji. Poza tym, że zgodnie z teorią *Kapitału* stanowiło historyczny punkt wyjścia dla kapitalizmu, zjawisko to zachodziło przez wieki na jego peryferiach, co opisywała Róża Luksemburg w końcowych partiach *Akumulacji kapitału*⁷². Wraz z nastaniem neoliberalizmu wdarło się natomiast również do jego centrów, stając się, zdaniem Harveya, jedną z jego cech charakterystycznych⁷³. W ręce kapitalistów przechodzi to, co miało dotychczas status własności publicznej, państwowej czy wspólnotowej⁷⁴.

68 Zob. J. Bednarek, *Akumulacja pierwotna i czasowości kapitalizmu*, „Praktyka Teoretyczna” 2015, t. 16, nr 2, s. 56–77, DOI: 10.14746/prt.2015.2.2; A. Isla, *Kredyt i wywłaszczenie z dóbr wspólnych oraz walka o ich odzyskanie*, przeł. I. Desperak, 2015, http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0137_Isla_2015_kredyt_dobra_wspolne.pdf (dostęp: listopad 2022); A. Roberts, *Prywatyzacja społecznej reprodukcji: prymitywna akumulacja wody w dobie neoliberalizmu*, przeł. M. Trawińska, 2014, http://www.ekologiasztuka.pl/think.tank.feministyczny/articles.php?article_id=807 (tekst obecnie niedostępny online); K. Ruddy, *Więcej niż backlash: wyobraźnia feministyczna, akumulacja przez wywłaszczenie i „nowy kontrakt seksualny”*, przeł. A. Ostolski, 2013, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0118ruddy.pdf> (dostęp: listopad 2022).

69 Na temat tzw. marksizmu autonomistycznego zob. np. Bednarek, *Marks autonomistów...*

70 D. Harvey, *Przestrzenie globalnego kapitalizmu*, przeł. J.P. Listwan, Książka i Prasa, Warszawa 2016, s. 60–72.

71 K. Marks, *Kapitał*, t. 1, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 23, Książka i Wiedza, Warszawa 1968, s. 848.

72 R. Luksemburg, *Akumulacja kapitału*, przeł. J. Maliniak, Z. Kluza-Wołosiewicz, J. Nowacki, Książka i Prasa, Warszawa 2011, s. 407–576.

73 D. Harvey, *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, przeł. J.P. Listwan, Książka i Prasa, Warszawa 2008, s. 213–222; D. Harvey, *Przestrzenie globalnego kapitalizmu*, s. 60–72.

74 *Ibidem*.

Pojęcie akumulacji przez wywłaszczenie ma szczególne zastosowanie w odniesieniu do ruchów ekofeministycznych i ruchów ludności rdzennej, które toczą walki przeciwko wywłaszczeniom: przeciwko rugowaniu rolników_czek z ziemi, prywatyzacji wody czy ekstraktywizmowi, czyli zawłaszczaniu coraz to nowych terenów przez przemysł wydobywczy. Pojęcie to ma zatem niewątpliwy walor eksplanacyjny, a w swoim zastosowaniu wykracza poza paradygmat marksowski. Wywołuje to jednak pewien zamęt teoretyczny. Mianowicie na gruncie tradycji marksowskiej zjawisko akumulacji przez wywłaszczenie jest podporządkowane nadrzędnej zasadzie kapitalistycznego stosunku produkcji. Nieco upraszczając: z perspektywy marksowskiej kapitalizm nie dlatego jest kapitalizmem, że jest systemem, w którym bogaci grabią ubogich, tylko dlatego, że panuje w nim kapitalistyczny sposób produkcji oparty na sprzedaży siły roboczej. Akumulacja przez wywłaszczenie jest grabieżą, grabież w kapitalizmie zachodziła i zachodzi na ogromną skalę, ale pomimo skali nie ona stanowi jego istotę.

Uczynienie z akumulacji przez wywłaszczenie kategorii centralnej, wspomnianej zasady kapitalizmu, wyprowadza nas poza ramy teorii Marksa i jego kontynuatorów_ek, natomiast wprowadza w świat rozmaitych niemarksowskich koncepcji antykapitalistycznych, odwołujących się do wartości istniejących wspólnot. Wcale nie musi to (choć może) oznaczać mitologizacji czy esencjalizacji tych wspólnot, tak jak tego nie musiało (choć mogło) oznaczać w przypadku ruchu narodnickiego⁷⁵. Tym, co łączyło narodników_czki, było jednak przekonanie o szczególnym potencjale socjalistycznym Rosji, którego nośnikiem miałyby być między innymi tradycyjny kolektywizm *obszcziny* – wspólnoty rolnej⁷⁶. To przekonanie wiązało się z antyokcydentalizmem o różnym natężeniu. Jest ono pokrewne duchowi przywoływanych dokumentów współczesnych ruchów rdzennych mieszkańców i mieszkank. W dokumentach tych ponadto brzmi wyraźny ton antymodernizacyjny, szerzej wyrażany w nurcie antyde-

75 A. Walicki, *Od narodnictwa do leninizmu*, w: *idem, Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 237–273; J. Dobieszewski, *Rosja: filozofia a rewolucja*, w: K. Bielińska-Kowalewska (red.), *Filozofia i ruchy społeczne*, Książka i Prasa, Warszawa 2017, s. 19–49.

76 *Ibidem*.

lopmentalizmu i koncepcji *de-growth*⁷⁷. Wydaje się jednak, iż różnica ta ma charakter jedynie historyczny: o ile w wyobraźni XIX-wiecznego ruchu narodnickiego mieściły się inne drogi uprzemysłowienia niż rozwój kapitalistyczny, a utopia Czernyszewskiego to wielkie zmechanizowane gospodarstwo rolne⁷⁸, o tyle współcześni narodnicy ekologiczni, którym buldożery niszczą pola, lasy i domy, nie marzą o wielkich maszynach, a modernizację i rozwój kojarzą z kapitalizmem i kolonializmem.

Ekosocjalizm jako ruch parasolowy

Wszystkim ekosocjalistom kom chodzi o to, żeby produkować i konsumować inaczej, czyli nie dla zysków, lecz tak, aby zaspokajać potrzeby ludzi, nie niszcząc środowiska naturalnego. Takie przekształcenie wymaga ich zdaniem wyjścia poza logikę kapitalistyczną. Z drugiej strony, ekosocjalizm jako ruch polityczny jest z założenia wielonurtowy i otwarty, i jak próbowałam pokazać, w jego obrębie są obecne przynajmniej dwa nurty ideowe – marksowski i ekologiczno-neonarodnicki, w warstwie teoretycznej raczej niepozwalające się pogodzić. Różnią się one zasadniczo między innymi w kwestii stosunku do rozwoju. Podczas gdy narodnicy i narodniczki ekologiczni_e rozwijają koncepcje antydevelopmentalizmu i odwzrostu, marksistowsko zorientowani działacze i działaczki ekosocjalistyczni_e, popierając konkretne postulaty ruchów przeciwko wywłaszczeniom i włączając je do wspólnej agendy, sami_e za cel stawiają „jakościowe przekształcenie rozwoju”⁷⁹, którego istotą byłoby przejście od wytwarzania wartości wymiennych do wytwarzania wartości użytkowych.

Neonarodnicy i neonarodniczki ekologiczni_e poszukują enklaw, punktów, w których można znaleźć potencjał socjalistyczny i które byłyby niejako oderwane od całości kapitalistycznej. Na problem związany z takim podejściem już ponad pół wieku temu, w czasach poprzedzających globalizację neoliberalną, zwracał uwagę marksistowsko zorientowany

77 M. Svampa, *Latin American Development...*, s. 13–32.

78 M. Czernyszewski, *Co robić? Z opowiadań o nowych ludziach*, przeł. J. Brzęczkowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1951, *passim*.

79 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 32.

badacz André Gunder Frank, krytykując przekonanie o rzekomej izolacji społeczności rdzennych w Ameryce Łacińskiej. Frank podkreślał, że niezależnie od tego, czy rdzenni_e mieszkańcy_nki pracują w swoich wspólnotach jako robotnicy_e rolni_e, polownicy_e, czasowo czy stale pracujący_e pracownicy_e najemni_e, „mamy do czynienia z całkowitą integracją w kapitalistyczną strukturę gospodarczą, społeczną i polityczną, w strukturę charakteryzującą się dualizmem metropolia – gospodarka satelicka”⁸⁰.

Nurty te łączą się jednak na poziomie postulatów i we wspólnej walce w obrębie tego parasolowego ruchu. Ekosocjalizm jako ruch „nie może odrzucać żadnych kolorów tęczy”, jak twierdzi cytowany przez Löwy’ego poeta, filozof i działacz z Hiszpanii, Jorge Reichmann, „ani czerwieni antykapitalistycznych i równościowych ruchów pracowniczych, ani fioletu walk na rzecz wyzwolenia kobiet, ani bieli ruchów *non-violent* na rzecz pokoju, ani antyautorytarnej czerni libertarian i anarchistów, ani tym bardziej zieleni walk o sprawiedliwe i wolne człowieczeństwo na planecie, na której można mieszkać”⁸¹. Inaczej rzecz się ma z ekosocjalizmem jako marksistowską koncepcją teoretyczną.

Ekosocjalizm jako teoria

Ekosocjalizm jako marksistowską koncepcję teoretyczną można rozpatrywać dwojako: po pierwsze w perspektywie „ekologizowania” marksizmu, a po drugie jako poszukiwanie wątków ekosocjalistycznych na gruncie samej koncepcji Marksa i Engelsa. Pierwsze podejście, rozwijające się od lat siedemdziesiątych, zakładało, że Marks i Engels nie zwracali uwagi na kwestię ekologiczną, więc należy ich koncepcję uzupełnić. Zwolennicy_czki tego podejścia skupili się wokół czasopisma „Capitalism, Nature, Socialism”, w całości poświęconego ekologii marksistowskiej i teorii ekosocjalistycznej. Drugie podejście, zgodnie z którym ekosocjalizm jest zawarty w samej oryginalnej koncepcji Marksa, rozwinęło się w kręgu czaso-

80 A.G. Frank, *W kwestii indiańskiej*, w: R. Romano (red.), *Ameryka Indiańska?*, przeł. J. Burger, M. Kula, PWN, Warszawa 1971, s. 422.

81 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 13.

pisma „Monthly Review”, wydawanego od 1949 roku przez przedstawicieli w swoim czasie bardzo wpływowej marksistowskiej szkoły kapitału monopolistycznego, której twórcami byli Paul M. Sweezy i Paul A. Baran⁸². Niestety dziś ich kontynuatorzy, ustami redaktora naczelnego Johna B. Foster, wyrażają stanowisko w sprawie wojny Rosji przeciwko Ukrainie, które usprawiedliwia rosyjską agresję i godzi w prawo Ukrainy do samostanowienia⁸³. Jednak na początku lat dwutysięcznych to właśnie Foster wyraźnie odsłonił wymiar ekologiczny myśli Marksa⁸⁴.

Ekologizowanie marksizmu

W rozwoju ekosocjalizmu bardzo ważną rolę odegrał James O'Connor. Choć sam terminu ekosocjalizm nie stosował, wniósł duży wkład w ten rozwój jako teoretyk oraz założyciel i wieloletni redaktor naczelnny czasopisma „Capitalism, Nature, Socialism”⁸⁵. Jego następcą na stanowisku redaktora naczelnego był Joel Kovel, współautor przywoływanych manifestów ekosocjalistycznych, uważany za twórcę ekosocjalizmu⁸⁶.

O'Connor zaproponował koncepcję „drugiej sprzeczności kapitalizmu”, czyli sprzeczności pomiędzy „kapitalistycznymi stosunkami

82 Zob. P.M. Sweezy, „Monthly Review” in *Historical Perspective* (1993), „Monthly Review” 2022, nr 5(74), s. 58–63, DOI: 10.14452/MR-074-05-2022-09_6. Kluczowa praca P.M. Sweezy’ego i P.A. Barana jest dostępna po polsku: *Kapitał monopolistyczny. Szkice o amerykańskim systemie gospodarczym i społecznym*, przeł. S. Łypacewicz, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1968.

83 Chodzi o stanowisko, w którym agresję rosyjską przedstawia się jako kolejny etap rzekomej wojny Stanów Zjednoczonych i NATO przeciwko Rosji, a Ukrainę jako arenę tej wojny: J.B. Foster, *The U.S. Proxy War in Ukraine*, <https://mronline.org/2022/04/09/the-u-s-proxy-war-in-ukraine/> (dostęp: listopad 2022). Jest to tekst referatu wygłoszonego przez Foster na forum Komitetu Doradczego Trójkontynentalnego Instytutu Badań Społecznych w dniu 31 marca 2022 roku, następnie opublikowanego po hiszpańsku przez najstarsze (ukazujące się od 1934 roku) latynoamerykańskie ekonomiczne czasopismo naukowe: J.B. Foster, *La guerra por encargo de los Estados Unidos en Ucrania*, przeł. A.S. Ortíz García, „Trimestre Económico” 2022, nr 355 (89), s. 903–315, DOI: 10.20430/ete.v89i355.1593.

84 J.B. Foster, *Marx’s Ecology. Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York 2000.

85 Saed, *James Richard O’Connor’s Ecological Marxism*, „Capitalism, Nature, Socialism” 2019, t. 30, nr 4, DOI: 10.1080/10455752.2018.1495307.

86 S. Roberts, *Dr. Joel Kovel, a Founder of Ecosocialism, Is Dead at 81*, <https://www.nytimes.com/2018/05/04/obituaries/dr-joel-kovel-a-founder-of-ecosocialism-is-dead-at-81.html> (dostęp: luty 2023).

produkcji (i siłami wytwórczymi)” a „warunkami produkcji kapitalistycznej” [wyróż. oryg.], obok sprzeczności pomiędzy „kapitalistycznymi siłami wytwórczymi a stosunkami produkcji”⁸⁷. Z kolei Kovel w głośnej książce *The Enemy of Nature* (pierwsze wydanie 2001, drugie – 2007) postulował następujące przemysłenie marksizmu:

Marksizm potrzebuje zatem stać się w pełniejszy sposób ekologiczny, poprzez zrealizowanie swojego potencjału wypowiedziania się w imieniu przyrody, tak jak w imieniu ludzkości. W praktyce oznacza to zastąpienie kapitalistycznego sposobu produkcji sposobem ekocentrycznie-socjalistycznym poprzez przywrócenie wartości użytkowych otwartych na wewnętrzną wartość przyrody [wyróż. oryg.]⁸⁸.

Kovel, podobnie jak Michael Löwy, to przedstawiciel marksizmu-humanizmu⁸⁹ rozumianego tutaj szeroko, jako podejście skupiające się na podmiocie (indywidualnym lub zbiorowym) i jego aktywności (*praxis*, praktyce rewolucyjnej). Dlatego marksistami_kami-humanistami_kami będą nie tylko przedstawiciele polskiego rewizjonizmu, czechosłowackiego radykalnego reformizmu czy jugosłowiańskiej *praxis*-filozofii, lecz także szereg reprezentantów_ek tzw. marksizmu zachodniego oraz teoretyków_czek z Globalnego Południa⁹⁰. Nie chodzi więc tu jedynie o humanizm antropologiczny, lecz o humanizm jako część całości rewolucyjnej⁹¹ oraz o humanizm rewolucyjny – przeciwstawiany abstrakcyjnemu humanizmowi antropologicznemu – taki jaki Löwy widzi w *Historii i świadomości klasowej* Györgya Lukácsa⁹². Marksisci_tki-humaniści_tki odrzucili

87 J. O'Connor, *The Second Contradiction of Capitalism*, w: *idem, Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, The Guilford Press, London – New York 1998, s. 160.

88 J. Kovel, *The Enemy of Nature*, s. 10.

89 Zapis taki podkreśla równoważność obu elementów i ich nierozzerwalny związek.

90 Zob. np. teksty zawarte w tomie: E. Fromm (red.), *Socialist Humanism: An International Symposium*, Doubleday, Garden City NY 1965.

91 Zob. K. Bielińska-Kowalewska, *Praxis-filozofia jako myśl rewolucji jugosłowiańskiej*, w: *eadem* (red.), *Filozofia i ruchy społeczne*, Książka i Prasa, Warszawa 2017, s. 87–123; K. Bielińska, *Marxist Humanism as the Philosophy of Self-Management or Its Correlate?*, w: J. Ndiaye Berankova, M. Hauser, N. Nesbitt (red.), *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring*, Suture Press, Lyon 2020, s. 282–295.

92 M. Löwy, *Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism*, przeł. P. Camiller, MLB, London 1979, s. 182.

dialektykę przyrody, a często również filozofię samego Engelsa jako pozytywisty⁹³. Duże znaczenie przypisywali pracom młodego Marksa, a za centralne kategorie teoretyczne uznali alienację i urzeczowienie.

Dostrzegając problem produktywistycznych i prometeistycznych interpretacji Marksa, Löwy pisał, że kwestia ekologiczna stanowi dla marksistów wyzwanie, które „domaga się głębokiej krytycznej rewizji ich tradycyjnej koncepcji «sił wytwórczych»” oraz radykalnego zerwania z „ideologią linearnego postępu oraz technologicznym i ekonomicznym paradygmatem cywilizacji przemysłowej”⁹⁴.

Kovel zwracał uwagę, że wprawdzie wątki dotyczące przyrody u Marksa występują, zwłaszcza w *Rękopisach ekonomiczno-filozoficznych z 1844 r.* – przypomnijmy choćby sformułowanie, zgodne z którym społeczeństwo winno stać się „skończoną jednością człowieka i przyrody, prawdziwym zmartwychwstaniem przyrody, urzeczywistnieniem naturalizmu człowieka i humanizmu przyrody”⁹⁵ – jednak nie należy ich przeceniać. Znając już prace Johna Bellamy’ego Fostera, pisał, że wprawdzie Marks nie był prometeistą, ale przesłepił „wewnętrzną wartość przyrody”⁹⁶.

Ekologiczna reinterpretacja ram teoretycznych marksizmu-humanizmu

Joel Kovel jako marksista-humanista operuje takimi pojęciami jak alienacja, natura ludzka czy całość, które poddaje reinterpretacji ekologicznej. „Podstawowym gestem kapitału” jest dla niego „separacja/alienacja/rozdzielenie” (*separation/alienation/splitting*)⁹⁷. Jedną z podstawowych form alienacji staje się dla niego rozdział między tym, co przyrodnicze, a tym, co ludzkie, wraz z „genderową bifurkacją”, czyli ustanowieniem płciowego podziału pracy i wyzysku kobiecej siły roboczej przez mężczyzn.

93 Zob. zwłaszcza: L. Kołakowski, *Karol Marks i klasyczna definicja prawdy*, w: *idem, Kultura i fetysze*, PWN, Warszawa 2010, s. 45–81; *idem, Główne nurty marksizmu*. t. 1. *Powstanie*, PWN, Warszawa 2009.

94 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 3.

95 K. Marks, *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.*, przeł. K. Jażdżewski, T. Zabłudowski, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1960, s. 579.

96 J. Kovel, *The Enemy of Nature*, s. 232.

97 *Ibidem*, s. 140.

Broniąc pojęcia natury ludzkiej, twierdzi, że jego odrzucenie prowadzi do oddzielenia człowieka od natury i zamiast do ekologizmu wiedzie do environmentalizmu. Ekologizm, zdaniem Koveła, to myślenie o świecie historii, natury (przyrody) i człowieka jako całości. Environmentalizm natomiast to forma ochrony przyrody, która nie przewyższa ani relacji z przyrodą opartej na dominacji, ani modelu produktywistycznego⁹⁸. Jak pisze Kovel: „Rozpoznanie nas w naturze i natury w nas, innymi słowy, zarówno subiektywne, jak i obiektywne uczestnictwo w ekosystemie jest istotnym warunkiem przewyżczenia dominacji nad naturą i jej patologii: produkcji instrumentalnej i nałogowej konsumpcji”⁹⁹.

Całość, wedle Koveła, „jest formacyjnym pojęciem ekosystemu: to rodzaj *logosu*, który konstytuuje inteligencję ekosystemu”¹⁰⁰. To, że przyrodę postrzega się jako coś oddzielonego od tego, co społeczne, jest skutkiem relacji dominacji i procesów alienacyjnych. Całość jest więc rozumiana jako całość ludzko-zwierzęco-roślinno-mineralna. Części tej całości – istoty ludzkie i nieludzkie – pozostają z nią w dialektycznej relacji.

Jest to więc perspektywa marksizmu-humanizmu poszerzona o przyrodę. Innymi słowy, nieco upraszczając: podczas gdy w koncepcji całości, wywodzonej przez ten nurt z *Historii i świadomości klasowej* Lukácsa, całość stanowiła sferę ludzkiej praktyki i relacji pomiędzy różnymi aktorami społecznymi i ludzkimi, z wykluczeniem przyrody, o tyle u Koveła jest to ta sama całość, ale powiększona, obejmująca aktorów ludzkich i nieludzkich.

Spółczesność bezklasowa a przyroda

Kovel przestrzega przed romantyzowaniem „sytuacji pierwotnej” czy „społeczności bezklasowej”. Jego zdaniem działalność członków in tych społeczności nie musiała wcale mieć charakteru łagodnego i odpowiadającego fantazji o harmonii pomiędzy człowiekiem a przyrodą. Przeciwnie: na przykład mamuty mogły wyginąć wskutek intensywnych polo-

98 *Ibidem*, s. 107.

99 *Ibidem*, s. 230.

100 *Ibidem*, s. 114.

wań¹⁰¹. Chodzi jednak o to, że – jak pisze – „[w] warunkach pierwotnych istota ludzka nie jest jedynie zdolna do życia w harmonii z naturą; rzecz bardziej zasadnicza: niewyalienowana inteligencja ludzka jest sama w sobie zdolna do wspierania ewolucji natury, nawet jeśli ona sama [inteligencja – K.B.] ewoluuje” [wyróż. oryg.]¹⁰². To wspieranie ewolucji oznacza oddziaływanie na przyrodę, które samo w sobie należy do sił ewolucyjnych. Ewolucja jest zapośredniczona przez aktywność wszystkich istot żywych, a ludzka świadoma działalność – możemy ją nazwać praktyką, choć Kovel nie używa w tym miejscu tego terminu – jest jedną z takich aktywności, pod wieloma względami szczególną, ale jedną z wielu. Kovel stwierdza, że dlatego „to, co nazywamy naturą jest do pewnego stopnia ludzkim wytworem, więc ekologia i historia mają wspólny korzeń” [wyróż. oryg.]¹⁰³.

Ku społeczeństwu ekosocjalistycznemu

Kovel polemizuje nie tylko z głównonurtowymi postulatami wprowadzania proekologicznych reform w obrębie porządku kapitalistycznego, lecz także z bardziej radykalnymi kierunkami, takimi jak ekologia głęboka, ekologia społeczna czy bioregionalizm. Zauważa, że nurty anarchistyczne proponujące „społecznościowy” model gospodarczy, gospodarkę dóbr wspólnych czy rozwój ruchu spółdzielczego zasadniczo nie postulują społecznej własności środków produkcji, lecz własność wspólną rozumianą jako własność zbiorowa¹⁰⁴. Ma to pewien potencjał emancypacyjny, lecz jest niewystarczające jako cel sam w sobie¹⁰⁵. Kovel waloryzuje natomiast antykapitalistyczne i antyesencjalistyczne nurty ekofeminizmu, twierdząc, że „jakakolwiek droga wyjścia z kapitalizmu musi być również ekofeministyczna”¹⁰⁶.

101 *Ibidem*, s. 118. Por. np. D. Nogués-Bravo, J. Rodríguez, J. Hortal, P. Batra, & M.B. Araújo, *Climate Change, Humans, and the Extinction of the Woolly Mammoth*, „PLoS Biology” 2008, t. 6, nr 4, e79, DOI: 10.1371/journal.pbio.0060079.

102 J. Kovel, *The Enemy of Nature*, s. 118.

103 *Ibidem*.

104 *Ibidem*, s. 184.

105 *Ibidem*.

106 *Ibidem*, s. 194.

Społeczeństwo ekosocjalistyczne, według Koveła, miałyby być społeczeństwem, które jako całość wykracza poza kapitalizm, znosi własność prywatną środków produkcji i opiera się na ekocentrycznym sposobie produkcji z „wolnym zrzeszeniem wytwórców”, czyli realizuje tradycyjne postulaty socjalistyczne. Oznacza to przejście z kapitalistycznego świata wartości wymiennej do świata wartości użytkowej, od potrzeb fałszywych do potrzeb autentycznych, od „mieć” do „być”.

Temu, jak miałyby być zorganizowane społeczeństwo ekosocjalistyczne, dość dużo uwagi poświęca drugi ze współautorów wspomnianego *Manifestu ekosocjalistycznego*, czyli Michael Löwy. W przeobrażeniach ekosocjalistycznych chodzi o „zastąpienie mikroracjonalności zysku makroracjonalnością społeczną i ekologiczną”¹⁰⁷. Ta racjonalność miałaby być oparta na planowaniu demokratycznym, czyli procesie decyzyjnym, w którym brałoby udział całe społeczeństwo. W takim trybie miałyby być podejmowane wszystkie kluczowe decyzje ekonomiczne. Löwy pisze też o globalnym planowaniu demokratycznym¹⁰⁸.

Kovel i Löwy odcinają się od dziedzictwa realnego socjalizmu, postrzegając te systemy nie jako systemy socjalistyczne, lecz jako reżimy autorytarne i biurokratyczne (dla Koveła był to „kapitalizm państwowy”¹⁰⁹) i podkreślają ich zasadniczo antyekologiczny i produktywistyczny charakter. Jak pisze Kovel: „Gdyby stalinowska gigantomania nadal była z nami, zasługiwałaby na złoty medal [w dyscyplinie – K.B.] wrogość wobec przyrody”¹¹⁰. Jednocześnie, podkreślając rolę klasy robotniczej jako „siły niezbędnej”, jak pisze Löwy¹¹¹, transformacji antykapitalistycznej, zdają sobie sprawę z pewnych trudności, na które koncepcje ekologiczne napotykały w tradycyjnym ruchu pracowniczym. Jak zauważa Kovel, nie są one czymś naturalnie obecnym w „świadomości socjalistycznej” i postrzega się je jako jakiś dodatkowy element¹¹². W czasie, który upłynął od publikacji prac Koveła, myślenie ekologiczne zaczyna stopniowo zyskiwać coraz większe

107 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 8.

108 *Ibidem*.

109 J. Kovel, *The Enemy of Nature*, s. 223, 226.

110 *Ibidem*, s. 225.

111 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 6.

112 J. Kovel, *The Enemy of Nature*, s. 227.

uznanie w ruchu pracowniczym, między innymi w związku z koncepcją sprawiedliwości środowiskowej¹¹³.

Kovel i Löwy kwestionują abstrakcyjną krytykę produktywizmu, podkreślając, że produktywizm stanowi integralny składnik systemu kapitalistycznego. Z tym wiąże się też ich krytyka wspomnianych już koncepcji odwzrostu i antydeveloptamentalizmu, głoszonych przez ekologicznych narodników i narodniczki. Löwy stwierdza, że opozycja wzrost – odwzrost jest opozycją abstrakcyjną, zakładającą „czysto ilościowe pojęcie sił wytwórczych”, a celem ma być „jakościowe przekształcenie rozwoju” [wyróż. – K.B.]¹¹⁴. Podkreśla, że kraje Globalnego Południa nie mogą wyrzec się rozwoju tradycyjnie rozumianego, lecz rozwój ten powinien przebiegać w sposób „przyjazny dla środowiska”, a bogata Północ powinna je w tym wspierać¹¹⁵.

Podobnie, nie chodzi o abstrakcyjną krytykę „nadmiernej konsumpcji” ani o „obniżenie standardu życia” w krajach zamożnych, lecz o to, żeby produkcja była nastawiona na zaspokajanie autentycznych potrzeb, a nie fałszywych, tworzonych przez przemysł reklamowy, który ze społeczeństwa ekosocjalistycznego miałby zostać wyrugowany, a walka z „imperializmem reklamowym” winna stanowić jeden z kluczowych frontów w walce ekosocjalistów_ek¹¹⁶.

Ekosocjalizm w *Kapitale*

Bez przesady można powiedzieć, że prace Johna Bellamy’ego Fostera dokonały przełomu w teorii ekosocjalistycznej, ponieważ postawił on i uargumentował tezę, że w koncepcji Marksa jest zawarty wymiar ekologiczny i że można mówić o ekosocjalizmie jako koncepcji oryginalnie Marksowskiej. W 2000 roku ukazała się książka Fostera *Marx’s Ecology*, w której autor wykazuje, że koncepcja Marksa ma „głęboko i systematycznie” ekologiczny charakter, w dzisiejszym sensie tego słowa, a ten ekologizm

113 Por. M. Huber, *Polityka ekologiczna dla klasy robotniczej*, cz. 1-2, przeł. K. Czeczot i in., „Le Monde diplomatique – edycja polska” 2020, nr 5 (165), s. 29–33; nr 6 (166), s. 29–33.

114 M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative...*, s. 32.

115 *Ibidem*, s. 32–33.

116 *Ibidem*, s. 48.

pełny wyraz zyskał w *Kapitale*¹¹⁷. Pisząc *Marx's Ecology*, Foster znał już, opublikowaną niemal w tym samym czasie (1999), książkę Paula Burketta poświęconą ekologicznemu potencjałowi koncepcji Marksa¹¹⁸. Autorzy ci następnie połączyli siły i opublikowali wspólnie wiele prac¹¹⁹, pokazując – jak pisze młodszy przedstawiciel tego kierunku, Kohei Saito – „przekonująco, poprzez swoje staranne analizy tekstów Marksa i Engelsa, że w myśli ekologicznej tych założycieli socjalizmu kwestie środowiskowe zajmowały ważne miejsce i dlatego po dziś dzień myśl ta jest niezwykle ważna dla zrozumienia i krytyki obecnego kryzysu ekologicznego jako manifestacji sprzeczności w obrębie kapitalistycznego sposobu produkcji”¹²⁰.

Odsłanianie perspektywy ekologicznej w pracach Marksa i Engelsa, a także innych myślicieli ekologicznych, ma służyć nie tyle, jak w innym miejscu napisze Foster, ukazaniu „historii i genealogii interakcji socjalizmu i ekologii”, ile „odkryciu, jak «rozumieć i działać», poszukiwaniu „znaczącej ekologicznej *praxis*”¹²¹.

Przeciw marksistom-humanistom

W swojej interpretacji myśli Marksa i Engelsa Foster odcina się od marksizmu zachodniego, przy czym chodzi mu o nurt, który tutaj określamy jako marksizm-humanizm. Foster za przedstawicieli marksizmu zachodniego uważa z jednej strony „Szkolę Frankfurcką i całą krytyczną tradycję teoretyczną”, a z drugiej egzystencjalizm Jeana-Paula Sartre’a¹²². Jako nurt w obrębie „teorii marksistowskiej” autor wręcz przeciwstawia go „marksizmowi szerszemu”¹²³. Foster przyznaje, że jego samego ukształtowała intelektualnie „heglowska i heglowsko-marksowska rewolta przeciwko marksizmowi pozytywistycznemu, która zaczęła się w latach dwudziestych wraz z pracami Lukácsa, Korsch’a i Gramsciego, a następnie została

117 J.B. Foster, *Marx's Ecology. Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York 2000, s. viii.

118 P. Burkett, *Marx and Nature. A Red Green Perspective*, St. Martin's Press, New York 1999.

119 Np. J.B. Foster, P. Burkett, *Marx and the Earth. An Anti-Critique*, Brill, Leiden – Boston 2016.

120 K. Saito, *Marx in the Anthropocene*, s. 279.

121 J.B. Foster, *The Return of Nature. Socialism and Ecology*, Monthly Review Press, New York 2020, s. 12–13.

122 *Ibidem*, s. 17–18.

123 *Ibidem*, s. 18.

przejęta przez Szkołę Frankfurcką i Nową Lewicę [...] Nacisk kładziono tu na praktyczny materializm Marksa, zakorzeniony w jego pojęciu *praxis*¹²⁴. Foster uważa, że taka formacja intelektualna, w związku z odrzuceniem dialektyki przyrody i usunięciem z pola widzenia zagadnienia tego, co przyrodnicze, utrudniała mu dostrzeżenie ekologicznego wymiaru myśli Marksa¹²⁵. Jak widzeliśmy, marksiści-humaniści, jak Kovel czy Löwy, widzą potrzebę dopełnienia koncepcji Marksa o ekologię (Löwy zmienił nieco stanowisko pod wpływem lektury prac Fostera i jego współpracowników z kręgu „Monthly Review”¹²⁶).

Dla marksizmu-humanizmu dziełem założycielskim miała być *Historia i świadomość klasowa* Lukácsa. To ten wybitny filozof marksistowski – jak się powszechnie przyjmuje – miał wyeliminować z marksizmu dialektykę przyrody. Ten potoczny pogląd od dziesięcioleci był i jest jednak kwestionowany¹²⁷, również przez samego Lukácsa. Bezcennym dokumentem w tej kwestii okazała się publikacja odnalezionego w latach dziewięćdziesiątych w archiwach radzieckich tekstu *Chwostyzm i dialektyka*, odsłaniając – jak to nazwał Slavoj Žižek – „radykalne zerwanie” pomiędzy pismami młodego Lukácsa a „późniejszą tradycją marksizmu zachodniego”¹²⁸. Zdaniem Žižka, „jako tekst założycielski marksizmu zachodniego *Historia i świadomość klasowa* zajmuje pozycję wyjątku, potwierdzając ponownie ujęcie Schellinga, zgodnie z którym «początek jest negacją tego, co się wraz z nim zaczyna»¹²⁹¹³⁰.

W tekście *Chwostyzm i dialektyka* Lukács wyjaśnia, że chodzi mu o to, iż kontakt z przyrodą jest zawsze zapośredniczony społecznie, ale zdecydowanie sprzeciwia się dualistycznemu pojmowaniu tego, co

124 J.B. Foster, *Marx's Ecology*, s. vii.

125 *Ibidem*. Por. *Idem*, *The Return of Nature*, s. 16–18.

126 M. Löwy, *Marx's Ecology: Recovered Legacy*, „Against the Current” 2018, nr 194, <https://againstthecurrent.org/atc194/marx2/> (dostęp: lipiec 2022).

127 M.J. Siemek, *Dialektyczna epistemologia Lukácsa*, w: *Idem*, *Filozofia, dialektyka, rzeczywistość*, PIW, Warszawa 1982, s. 137–173.

128 S. Žižek, *Postface: Georg Lukács as the Philosopher of Leninism*, w: G. Lukács, *A Defence of History and Class Consciousness: Tailism and the Dialectic*, przeł. E. Leslie, Verso, London 2000, s. 152.

129 F.W.J. Schelling, *Sämtliche Werke*, red. K.F.A. Schelling, Cotta, Stuttgart 1856–1861, t. 8, s. 600 za: S. Žižek, *Postface...*, s. 153.

130 S. Žižek, *Postface...*, s. 153.

przyrodnicze i tego, co społeczne, a także wynikającym z takiego ujęcia dualistycznym koncepcjom wiedzy, w których rozróżnia się wiedzę o tym, co przyrodnicze i wiedzę o tym, co społeczne¹³¹. Z tym wiąże się kwestia dialektyki przyrody:

Rzecz to oczywista sama przez się, że społeczeństwo wyrosło z przyrody. Rzecz to oczywista sama przez się, że przyroda i jej prawa istniały przed społeczeństwem (to znaczy przed ludźmi). Rzecz to oczywista sama przez się, że dialektyka prawdopodobnie nie mogłaby być skuteczna jako obiektywna zasada rozwoju społeczeństwa, gdyby już nie istniała obiektywnie¹³² [wyróż. oryg.].

Tropem tym idzie Foster, który stwierdza, że przedstawiciele_ki marksizmu zachodniego „niezłomnie obstawali przy tym, co uważali za stanowisko Lukácsa w *Historii i świadomości klasowej*, nakładając szlaban na dialektykę przyrody jako metodę”¹³³. W samej filozofii Lukácsa – późnego – Foster upatruje natomiast koncepcji zbieżnej z proponowaną przez siebie. Sam odwołuje się do brytyjskiej tradycji marksizmu emergentystycznego upatrującego korzeni materialistycznego pojmowania dziejów – pozostającego w ścisłym związku z przyrodą i jej dialektyką – w materializmie Epikura, któremu Marks poświęcił swoją rozprawę doktorską¹³⁴.

Ekologiczna reinterpretacja *Kapitału*

Swoją własną interpretację teorii Marksa Foster oparł na pojęciu metabolizmu (*Stoffwechsel*, w polskim przekładzie: wymiana materii) i rysy metabolicznej. Koncepcje te są mocno osadzone w ówczesnych naukach przyrodniczych, a kontekst historyczny stanowi dla nich kryzys urodzajności gleb i tzw. druga rewolucja agrarna w latach 1815-1880, związana z rozwojem wiedzy na temat chemii gleb i metod nawożenia¹³⁵. W przeciwień-

131 G. Lukács, *A Defence of 'History and Class Consciousness' Tailism and the Dialectic*, przeł. E. Leslie, Verso, London 2000, s. 106.

132 *Ibidem*, s. 102.

133 J.B. Foster, *The Return of Nature*, s. 17.

134 K. Marks, *Różnica między demokrytyjską a epikurejską filozofią przyrody*, przeł. i wstępem poprzedziła I. Krońska, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.

135 J.B. Foster, *The Return of Nature*, s. 149–155; F.M.L. Thompson, *The Second Agricultural Revolution, 1815–1880*, „The Economic History Review” 1968, nr 21(1), s. 62–77.

stwie do Malthusa, którego poddał miażdżącej krytyce, Marks nie uważał, że problemem miałyby być wzrost liczby ludności¹³⁶. Stanowisku Malthusa przeciwstawiał pogląd Jamesa Andersona, który dostrzegł, iż produktywność rolnictwa wzrasta wraz ze wzrostem liczby ludności, a żyzność gleb to nie dar przyrody, lecz zjawisko historyczne¹³⁷. Kluczowe znaczenie w rozwoju koncepcji Marksa odegrały prace Justusa von Liebiga¹³⁸.

Na zlecenie Brytyjskiego Stowarzyszenia na rzecz Postępu w Nauce Liebig podjął się zadania naukowego zbadania problemu jałowienia gleb i odkrył znaczenie pierwiastków chemicznych w rolnictwie. Wyniki tych badań stały się inspiracją dla intensywnego rozwoju importu guana i produkcji nawozów. Dlatego wielu uczonych, w tym Marks i Engels, uważało, że „postęp w rolnictwie w bliskiej przyszłości może wyprzedzić sam przemysł”¹³⁹. Z drugiej strony pojawienie się prac Liebiga spotęgowało powszechne „poczucie kryzysu”, a sam ich autor przeszedł na pozycję „silnej krytyki ekologicznej rozwoju kapitalistycznego”¹⁴⁰. Odkrył bowiem zjawisko „zepsutej równowagi”, polegające na tym, że „[w]ielkie miasta Anglii zużywają płody rolnictwa krajowego i obcego, lecz części składowe, dla roślin nieodzowne, z ogromnej przestrzeni zabrane, do gruntów nie powracają”¹⁴¹. Tym tropem kroczy Marks w *Kapitale*, w którym rozwinął, jak pisze Foster, „systematyczną krytykę kapitalistycznego wysiłku (w sensie rabunku, to jest bez zapewnienia środków reprodukcji) gleby” [wyróż. oryg.]¹⁴².

W *Kapitale* pojęcie metabolizmu, zaczerpnięte z ówczesnych nauk przyrodniczych, pojawia się w kluczowej definicji pracy jako „wymiany

136 K. Marks, *Teorie wartości dodatkowej*, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 26, cz. 2, przeł. J. Malinowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1981, s. 135–199.

137 *Ibidem*.

138 J.B. Foster, *Marx's Ecology*, s. 155. Por. J.B. Foster, *Ekosocjalizm – idea Marksa*, przeł. Z.M. Kowalewski, w: G. Konat, P. Wielgosz (red.), *Realny kapitalizm. Wokół teorii kapitału monopolistycznego*, Książka i Prasa, Warszawa 2018, s. 175–183.

139 J.B. Foster, *Marx's Ecology*, s. 149.

140 *Ibidem*, s. 151.

141 J. Liebig, *Listy o chemii i o jej zastosowaniach w przemyśle, fizjologii i w rolnictwie*, przeł. J.S. Zdzitowiecki, S. Orgelbrand, Warszawa 1845, s. 277, <https://polona.pl/item/listy-o-chemii-o-jej-zastosowaniu-w-przemysle-fizjologii-i-w-rolnictwie,ODIxODgxNTk/4/#info:metadata> (dostęp: lipiec 2022).

142 J.B. Foster, *Marx's Ecology*, s. 155.

materii z przyrodą”¹⁴³, a także w równie istotnym fragmencie o skoku z królestwa konieczności do królestwa wolności, w którym ta „wymiana materii z przyrodą” ma podlegać racjonalnej regulacji¹⁴⁴. Metabolizm oznacza zatem ogólną wymianę materii i energii pomiędzy człowiekiem a przyrodą; można byłoby to określić jako obieg materii w ekosystemie. Obieg ten powinien odbywać się w sposób niezakłócony, płynny. Tymczasem kapitalizm go zakłóca. To zakłócenie Marks w *Kapitale* nazywa rysą metaboliczną. Pojawia się ona wskutek braku równowagi pomiędzy tym, co zabrane z ziemi, a tym, co do niej powraca. Jak pisze:

w całokształcie społecznego procesu wymiany materii, przepisanego przez naturalne prawa życia, powstaje rysa nie do usunięcia, wskutek czego trwoni się siłę gleby, a handel wynosi to marnotrawstwo daleko poza granice własnego kraju¹⁴⁵.

Rysa metaboliczna pojawia się więc między miastem a wsią, a także między kolonią a metropolią. W czasach Marksa liczba mieszkańców Londynu rosła w zawrotnym tempie. Ścieki odprowadzono do Tamizy, co wiązało się z epidemiami cholery czy wybuchem *Great Stink* (Wielkiego smrodu) w 1858 roku. Uwagę Marksa przyciągnęło jednak co innego. W skład ścieków wchodziły ekskrementy konsumpcji, do których zaliczał on zarówno odchody, jak i zużyte ubrania, przedmioty czy odpady pokonsumpcyjne. W odróżnieniu od ekskrementów produkcji, które w rosnącym stopniu wykorzystywano, ekskrementy konsumpcji, mające szczególne znaczenie dla rolnictwa, marnotrawiono, spławiając je do Morza Północnego. Jak pisał Marks:

Jeśli chodzi o ich zużytkowanie, to gospodarka kapitalistyczna odznacza się niezwykłą rozrzutnością; w Londynie np. nie potrafi ona nic lepszego zrobić z ekskrementami 4 1/2 miliona osób jak zatruwać nimi – za cenę olbrzymich kosztów – wodę w Tamizie¹⁴⁶.

Nowo przybyli_łe mieszkań_uki miast to chłop_i_ki wypychani_e ze swoich wsi przez rozwój wielkiej własności ziemskiej i rolnictwa przemy-

143 K. Marks, *Kapitał*, t. 1, s. 205–206.

144 *Idem*, *Kapitał*, t. 3, w: K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 25, cz. 1, przeł. E. Lipiński, Książka i Wiedza, Warszawa 1983, s. 560.

145 *Ibidem*, s. 549.

146 *Ibidem*, s. 153.

słowego. Wprawdzie w początkach rozwoju kapitalizmu przemysł niszczył głównie siłę ludzką, a wielkie rolnictwo ziemię, ale następnie połączyły one siły w eksploatacji obydwu¹⁴⁷. Wieś, jak pisze Marks, „upodabnia się do miasta”: chłop_ka przekształca się w najemnego robotnika_cę, a rolnictwo sięga po zdobycze nowoczesnej techniki¹⁴⁸. Nie chodzi więc o wieś jako taką, z której miasto miało by wysysać życiodajne soki, lecz o samą glebę – o zakłócenie obiegu materii i energii w ekosystemie i o skutki tego zakłócenia dla zdrowia fizycznego i psychicznego pracowników_ic na wsiach i w miastach¹⁴⁹.

Zdaniem Fostera wyjściem z tego pęknięcia ma być model „równowagi ekologicznej” pokrewny współczesnej koncepcji zrównoważonego rozwoju i uwzględniający troskę o przyszłe pokolenia¹⁵⁰. Autor ten pokazuje, że koncepcja Marksa jest osadzona w perspektywie ekologicznej we współczesnym sensie. Równowagi tej jednak nie można osiągnąć w obrębie kapitalistycznych stosunków społecznych. Rysa może zostać zasklepiiona, a metabolizm zyskać równowagę dopiero w królestwie wolności.

Autor *Marx's Ecology* podkreśla paradoksalność zarzutu prometeizmu wobec Marksa, który sam w *Nędzy filozofii* poddał gruntownej krytyce prometeizm Proudhona. Foster zauważa, że przypisywanie Marksovi takiego poglądu, co jest powszechne i robią to rozliczni wymienieni przez niego autorzy, w tym właśnie Michael Löwy (który jak wspomniano, później zmienił zdanie), nie tylko zakrawa na ironię, lecz także odzwierciedla pewne „antymodernistyczne (postmodernistyczne lub premodernistyczne) założenia, które w przeważającej części zielonej teorii zyskały status świętych”¹⁵¹. Jest to celna uwaga odsyłająca nas zarówno do wspomnianego antymodernizmu nurtów określonych jako neonarodnictwo ekologiczne, którego przedstawiciele_ki alternatywy dla kapitalizmu upatrują w wartościach rzekomo niekapitalistycznych wspólnot, jak i do marksistów_ek-humanistów_ek, których łączy z Fosterem marksowskie spojrzenie

147 K. Marks, *Kapitał*, s. 550.

148 K. Marks, *Kapitał*, t. 1, s. 599.

149 *Ibidem*.

150 J.B. Foster, *Marx's Ecology*, s. 164.

151 *Ibidem*.

na kapitalizm, ale dzieli to, że w myśli Marksa nie widzą wymiaru ekologicznego i ten – zdaniem Fostera rzekomy – brak starają się uzupełnić.

Podsumowanie

Zarówno w dyskursie publicznym, jak i w literaturze naukowej pojęcie ekosocjalizmu funkcjonuje w wielu znaczeniach. Próba usystematyzowania tych sensów pokazuje, że na poziomie politycznym obejmuje ono ruchy o orientacji zielonej i antykapitalistycznej, zawierające sojusz na poziomie celów politycznych, odmienne jednak pod względem teoretycznym i ideologicznym. W obrębie tak rozumianego ekosocjalizmu mieszczą się zatem zarówno nurty o orientacji marksistowskiej, jak i o orientacji, którą można określić jako neonarodnictwo ekologiczne, różniące się między innymi stosunkiem do idei rozwoju. Na poziomie teorii natomiast ekosocjalizm to z jednej strony nurt intelektualny w obrębie marksizmu-humanizmu, który przyjmując założenie o braku wymiaru ekologicznego u Marksa i Engelsa lub uznając za słuszny zarzut produktywizmu i prometeizmu, próbuje tę rzekomą lukę wypełnić. Z drugiej zaś strony ekosocjalizm to określenie względnie niedawno odkrytego aspektu – być może kluczowego – koncepcji Marksa i Engelsa. Dostrzeżenie tego aspektu wymaga jednak wyjścia poza ugruntowany paradygmat interpretacyjny marksizmu-humanizmu i innego spojrzenia na ontologię Marksa.

Bibliografia

- Amin S., *Zmurszały kapitalizm*, przeł. R. Wojna, Z.M. Kowalewski, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa 2004.
- Añaños Bedriñana K.G., B.A. Hernández Umaña, J.A. Rodríguez Martín, *Living Well in the Constitution of Bolivia and the American Declaration on the Rights of Indigenous Peoples: Reflections on Well-Being and the Right to Development*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2020, t. 17, nr 8, 2870, DOI: 10.3390/ijerph17082870.
- Bednarek J., *Akumulacja pierwotna i czasowości kapitalizmu*, „Praktyka Teoretyczna” 2015, t. 16, nr 2, s. 56–77, DOI: 10.14746/prt.2015.2.2.
- Bednarek J., *Marks autonomistów: poza dziewiętnastowieczną episteme*, „Nowa Krytyka” 2012, nr 29, s. 69–90.

- Bielińska K., *Marxist Humanism as the Philosophy of Self-Management or Its Correlate*, w: J. Ndiaye Berankova, M. Hauser, N. Nesbitt (red.), *Revolutions for the Future: May '68 and the Prague Spring*, Suture Press, Lyon 2020, s. 282–295.
- Bielińska-Kowalewska K., *Praxis-filozofia jako myśl rewolucji jugosłowiańskiej*, w: eadem (red.), *Filozofia i ruchy społeczne*, Książka i Prasa, Warszawa 2017, s. 87–123.
- Blanco H., *On 'Ecosocialism' and Indigenous Struggles*, <https://climateandcapitalism.com/2009/02/16/hugo-blanco-on-ecosocialism-and-indigenous-struggles/> (dostęp: lipiec 2022).
- Bookchin M., *Przebudowa społeczeństwa*, przeł. I. Czyż, Trojka, Poznań 2009.
- Brownhill L., T.E. Turner, *Ecofeminism at the Heart of Ecosocialism*, „Capitalism Nature Socialism” 2019, nr 30(1), s. 1–10, DOI: 10.1080/10455752.2019.1570650.
- Brownhill L., S. Engel-Di Mauro, T. Giacomini, A. Isla, M. Löwy, T.E. Turner, *Pre-face. An introduction to ecosocialism*, w: eadem (red.), *The Routledge Handbook on Ecosocialism*, Routledge, London – New York 2021, s. 1–11.
- Burkett P., *Marx and Nature. A Red Green Perspective*, St. Martin's Press, New York 1999.
- Czernyszewski M., *Co robić? Z opowiadań o nowych ludziach*, przeł. J. Brzęczkowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1951.
- Declaration of Indigenous Peoples at the World Social Forum* [Belém, Amazon, Brazil], <http://europe-solidaire.org/spip.php?article14007> (dostęp: lipiec 2022).
- Dobieszewski J., *Rosja: filozofia a rewolucja*, w: K. Bielińska-Kowalewska (red.), *Filozofia i ruchy społeczne*, Książka i Prasa, Warszawa 2017, s. 19–49.
- Foster J.B., *Ekosocjalizm – idea Marksa*, przeł. Z.M. Kowalewski, w: G. Konat, P. Wielgosz (red.), *Realny kapitalizm. Wokół teorii kapitału monopolistycznego*, Książka i Prasa, Warszawa 2018, s. 175–183.
- Foster J.B., *La guerra por encargo de los Estados Unidos en Ucrania*, przeł. A.S. Ortíz García, „Trimestre Económico” 2022, nr 355 (89), s. 903–315, DOI: 10.20430/ete.v89i355.1593.
- Foster J.B., *Marx's Ecology. Materialism and Nature*, Monthly Review Press, New York 2000.
- Foster J.B., *The Return of Nature. Socialism and Ecology*, Monthly Review Press, New York 2020.
- Foster J.B., *The U.S. proxy war in Ukraine*, <https://mronline.org/2022/04/09/the-u-s-proxy-war-in-ukraine/> (dostęp: listopad 2022).
- Foster J.B., P. Burkett, *Marx and the Earth. An Anti-Critique*, Brill, Leiden – Boston 2016.

- Frank A.G., *W kwestii indiańskiej*, w: R. Romano (red.), *Ameryka Indiańska?*, przeł. J. Burger, M. Kula, PWN, Warszawa 1971, s. 401–430.
- Fromm E. (red.), *Socialist Humanism: An International Symposium*, Doubleday, Garden City NY 1965.
- Gorz A., *Ecology as Politics*, przeł. P. Vigderman, J. Cloud, South End Press, Boston 1980.
- Gorz A., *Farewell to the Working Class. An Essay on Post-Industrial Capitalism*, przeł. M. Sonenscher, Pluto Press, London – Sydney 1982.
- Harman Ch., *Kapitalizm zombi. Globalny kryzys i aktualność myśli Marksa*, przeł. H. Jankowska, Muza SA, Warszawa 2011.
- Harvey D., *Neoliberalizm. Historia katastrofy*, przeł. J.P. Listwan, Książka i Prasa, Warszawa 2008.
- Harvey D., *Przestrzenie globalnego kapitalizmu*, przeł. J.P. Listwan, Książka i Prasa, Warszawa 2016.
- Huber, M., *Polityka ekologiczna dla klasy robotniczej*, cz. 1–2, przeł. K. Czeczot i in., „Le Monde diplomatique – edycja polska” 2020, nr 5(165), s. 29–33, nr 6(166), s. 29–33.
- Husson M., *Jak zerwać z kapitalizmem. Studia o kryzysie światowym i strategii lewicy*, przeł. Z.M. Kowalewski, Książka i Prasa, Warszawa 2019.
- Husson M., *Kapitalizm bez znieczulenia. Studia nad współczesnym kapitalizmem, kryzysem światowym i strategią antykapitalistyczną*, przeł. Z.M. Kowalewski, Książka i Prasa, Warszawa 2011.
- Isla A., *Kredyt i wyłączenie z dóbr wspólnych oraz walka o ich odzyskanie*, przeł. I. Desperak, 2015, http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0137_Isla_2015_kredyt_dobra_wspolne.pdf (dostęp: listopad 2022).
- Kołodowski L., *Główne nurty marksizmu*, t.1: *Powstanie*, PWN, Warszawa 2009.
- Kołodowski L., *Karol Marks i klasyczna definicja prawdy*, w: *idem, Kultura i feytysze*, PWN, Warszawa 2010, s. 45–81.
- Kovel J., M. Löwy, *Manifest ekosocjalistyczny*, przeł. B. Kozek, <http://www.lewica.pl/index.php?id=14440#> (dostęp: lipiec 2022).
- Kovel J., *The Enemy of Nature. The End of Capitalism or the End of the World?*, Zed Books, London – New York 2007.
- Kowalewski Z.M., *Rozłam w operaizmie w świetle dynamiki włoskiego ruchu robotniczego w «Czerwonym Dziesięcioleciu» (1969–1980)*, „Praktyka Teoretyczna” 2015, t. 15, nr 1, s. 163–214, DOI: 10.14746/prt.2015.1.5.
- Liebig J., *Listy o chemii i o jej zastosowaniach w przemyśle, fizjologii i w rolnictwie*, przeł. J.S. Zdzitowiecki, S. Orgelbrand, Warszawa 1845, <https://polona.pl/item/listy-o-chemii-o-jej-zastosowaniu-w-przemysle-fizjologii-i-w-rolnictwie,ODIxODgxNTk/4/#info:metadata> (dostęp: lipiec 2022).

- Löwy M., *A Brief History of the First Attempt at an International Ecosocialist Network (2001–2013)*, <http://www.europe-solidaire.org/spip.php?article51937> (dostęp: lipiec 2022).
- Löwy M., *Ecosocialism. A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Chicago Illinois 2015.
- Löwy M., *Georg Lukács: From Romanticism to Bolshevism*, przeł. P. Camiller, MLB, London 1979.
- Löwy M., *Marx's Ecology: Recovered Legacy*, „Against the Current” 2018, nr 194, <https://againstthecurrent.org/atc194/marx2/> (dostęp: lipiec 2022).
- Lukács G., *A Defence of 'History and Class Consciousness.' Tailism and the Dialectic*, przeł. E. Leslie, Verso, London 2000.
- Luksemburg R., *Akumulacja kapitału*, przeł. J. Maliniak, Z. Kluza-Wołosiewicz, J. Nowacki, Książka i Prasa, Warszawa 2011.
- Mallor M., *Ecofeminist Ecosocialism*, w: L. Brownhill, S. Engel-Di Mauro, T. Giacomini, A. Isla, M. Löwy, T.E. Turner (red.), *The Routledge Handbook on Ecosocialism*, Routledge, London – New York 2021, s. 49–56.
- Marks K., *Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 r.*, przeł. K. Jażdżewski, T. Zabłudowski, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 1, Książka i Wiedza, Warszawa 1960, s. 497–639.
- Marks K., *Kapitał*, t. 1, w: K. Marks, F. Engels: *Dzieła*, t. 23: *Kapitał: krytyka ekonomii politycznej*, t. 1: *Proces wytwarzania kapitału*, Książka i Wiedza, Warszawa 1968.
- Marks K., *Kapitał*, t. 3, w: K. Marks, F. Engels, *Dzieła*, t. 25, cz. 1, przeł. E. Lipiński, Książka i Wiedza, Warszawa 1983; cz. 2, przeł. E. Lipiński i J. Maliniak, Książka i Wiedza, Warszawa 1984.
- Marks K., *Różnica między demokrytyjską a epikurejską filozofią przyrody*, przeł. i wstępem poprzedziła I. Krońska, Książka i Wiedza, Warszawa 1966.
- Marks K., *Teorie wartości dodatkowej*, w: K. Marks, F. Engels: *Dzieła*, t. 26, cz. 1, przeł. Cz. Grabowski, F. Romaniukowa, W. Sadowski, Książka i Wiedza, Warszawa 1979; cz. 2, przeł. J. Maliniak, Książka i Wiedza, Warszawa 1981.
- Martinez-Alier J., *Ecology and the Poor: A Neglected Dimension of Latin American History*, „Journal of Latin American Studies” 1991, t. 23, nr 3, s. 621–639.
- Mies M., V. Shiva, *Ecofeminism*, Zed Books, London – New York 2014.
- Molyneux J., *Organizing to Amplify Ecosocialist Voices Around the World. Interview*, <https://climateandcapitalism.com/2020/02/07/amplify-ecosocialist-voices/> (dostęp: lipiec 2022).
- Moore J.W., *Kryzys: ekologiczny czy ekologicznie-światowy?*, przeł. A.W. Nowak, K. Abriszewski „Praktyka Teoretyczna” 2014, t. 14, nr 4, s. 259–267, DOI: 10.14746/prt.2014.4.13.

- Moore J.W., *The Modern World-System as Environmental History? Ecology and the Rise of Capitalism*, „Theory and Society” 2003, t. 32, nr 3, s. 307–377.
- Negri A., M. Hardt, *Rzecz-pospolita. Poza własność prywatną i dobro publiczne*, przeł. P. Juskowiak i in., Ha!art, Kraków 2012.
- Nogués-Bravo D., J. Rodríguez, J. Hortal, P. Batra, M.B. Araújo, *Climate Change, Humans, and the Extinction of the Woolly Mammoth*, „PLoS Biology” 2008, t. 6, nr 4, e79, DOI: 10.1371/journal.pbio.0060079.
- O'Connor J., *The Second Contradiction of Capitalism*, w: *idem, Natural Causes: Essays in Ecological Marxism*, The Guilford Press, London – New York 1998, s. 158–177.
- People's Agreement, World People's Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth April 22nd [2010]*, Cochabamba, Bolivia, <https://pwccc.wordpress.com/2010/04/24/peoples-agreement/> (dostęp: lipiec 2022).
- Resch R.P., *Althusser and the Renewal of Marxist Social Theory*, University of California Press, Berkley-Los Angeles-Oxford 1992, s. 83–158, <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft3n39n8x3&chunk.id=d0e1212&toc.id=d0e1212&brand=ucpress> (dostęp: lipiec 2022).
- Roberts A., *Prywatyzacja społecznej reprodukcji: prymitywna akumulacja wody w dobie neoliberalizmu*, przeł. M. Trawińska, 2014, http://www.ekologia sztuka.pl/think.tank.feministyczny/articles.php?article_id=807 (tekst obecnie już niedostępny online).
- Roberts S., *Dr. Joel Kovel, a Founder of Ecosocialism, Is Dead at 81*, <https://www.nytimes.com/2018/05/04/obituaries/dr-joel-kovel-a-founder-of-ecosocialism-is-dead-at-81.html> (dostęp: luty 2023).
- Ruddy K., *Więcej niż backlash: wyobraźnia feministyczna, akumulacja przez wywłaszczenie i „nowy kontrakt kontrakt seksualny”*, przeł. A. Ostolski, 2013, <http://www.ekologiasztuka.pl/pdf/f0118ruddy.pdf> (dostęp: listopad 2022).
- Ruiz R., M. Torres Heredia, *Entrevista con Malena Martínez sobre su última película „Hugo Blanco, Rio Profundo”*, <http://revelaaustria.com/entrevista-con-malena-martinez-sobre-su-ultima-pelicula-hugo-blanco-rio-profundo/> (dostęp: lipiec 2022).
- Saed, *James Richard O'Connor's Ecological Marxism*, „Capitalism, Nature, Socialism” 2019, t. 30, nr 4, DOI: 10.1080/10455752.2018.1495307.
- Saito K., *Marx in the Anthropocene: Value, Metabolic Rift, and the Non-Cartesian Dualism*, „Zeitschrift für kritische Sozialtheorie und Philosophie” 2017, t. 4, nr 1–2, s. 276–295.
- Salleh A., *Ecofeminism as Politics. Nature, Marx and the Postmodern*, Zed Books, London 2017.

- Siemek M.J., *Dialektyczna epistemologia Lukácsa*, w: *idem, Filozofia, dialektyka, rzeczywistość*, PIW, Warszawa 1982, s. 137–173.
- Smythe E., S.C. Byrd, *World Social Forum Activism in Belém and Beyond*, „Journal of World-Systems Research” 2010, nr 1, s. 94–105.
- Sousa Santos de B., *Manifest na rzecz Dobrego Życia/Buen Vivir*, przeł. T. Szerszeń, „Konteksty” 2020, nr 4, s. 41–46.
- Svampa M., *Latin American Development: Perspectives and Debates*, w: T.G. Falletti, E.A. Parrado (red.), *Latin America Since the Left Turn*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2018, s. 13–32.
- Sweezy P. M., „Monthly Review” in *Historical Perspective* (1993), „Monthly Review” 2022, nr 5(74), s. 58–63, DOI: 10.14452/MR-074-05-2022-09_6.
- Sweezy P. M., P.A. Baran, *Kapitał monopolistyczny. Szkice o amerykańskim systemie gospodarczym i społecznym*, przeł. S. Łypacewicz, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 1968.
- The Belém Declaration*, w: M. Löwy, *Ecosocialism. A Radical Alternative to Capitalist Catastrophe*, Haymarket Books, Chicago Illinois 2015, s. 84–98.
- Thompson F.M.L., *The Second Agricultural Revolution, 1815–1880*, „The Economic History Review” 1968, nr 21(1), s. 62–77.
- Universal Declaration of Rights of Mother Earth*, April 22, 2010, World People’s Conference on Climate Change and the Rights of Mother Earth, Cochabamba, Bolivia, <https://www.therightsofnature.org/universal-declaration/> (dostęp: lipiec 2022).
- Walicki A., *Od narodnictwa do leninizmu*, w: *idem, Idea wolności u myślicieli rosyjskich. Studia z lat 1955–1959*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 237–273.
- Walkiewicz A., *Językowe wykładniki niebinarności płci w polszczyźnie. Cz. 1: Wprowadzenie do problematyki i próba systematyzacji*, „Prace Językoznawcze” 2022, t. XXIV nr 1, s. 85–100, DOI 10.31648/pj.7599.
- Weiss P., W. Moskop, *Ecofeminist Manifestos: Resources for Feminist Perspectives on the Environment*, „Women’s Studies International Forum” 2020, t. 83, DOI: 10.1016/j.wsif.2020.102418.
- Weiss P.A., M. Brueske (red.), *Feminist Manifestos: A Global Documentary Reader*, New York University Press, New York 2018.
- Žižek S., *Postface: Georg Lukács as the Philosopher of Leninism*, w: G. Lukács, *A Defence of ‘History and Class Consciousness’. Tailism and the Dialectic*, przeł. E. Leslie, Verso, London 2000, s. 151–182.

Ecosocialism: Between Social Movement and Marx's Theory

The aim of this paper is to analyze the meanings of the notion of ecosocialism in the contemporary political and philosophical discourse.

In the first step, I distinguish ecosocialism as a movement and ecosocialism as a theory. Global ecosocialist movement is united by its political demands. However, it includes currents with diverse theoretical assumptions. I focus on the opposition of currents referring to the Marxist tradition and currents which could be called, following Joan Martinez-Alier, "ecological neo-narodnism," that is referring to traditional ethics and values of existing communities, as in the case of numerous indigenous or eco-feminist movements. Those currents have different views on numerous issues, including the question of development.

In the second step, concerning ecosocialism as a theory, two positions based on Karl Marx's theory have been analyzed. According to the first one, represented by Joel Kovel and Michael Löwy, Marx's thought should be supplemented with the ecological dimension. According to the second position, adopted by John Bellamy Foster, ecosocialism is the very Marx's idea, presented in *Capital*. Bringing into the fore the concepts of *metabolism* and *metabolic rift*, Foster discovers the ecological, in the contemporary sense, dimension of the thought of the mature Marx.

I show that one should distinguish ecosocialism in the political sense from ecosocialism in the philosophical sense. On the philosophical level, the dissimilarity of positions has its genesis in the interpretation of Marx's ontology: Kovel and Löwy are the followers of the Marxism-Humanism tradition, Foster breaks with this tradition and reads Marx's ontology in the perspective of Epicurean materialism.

Keywords:

MARXISM, ECOLOGY, CAPITALISM, K. MARX, M. LÖWY, J. KOVEL, J.B. FOSTER.